

CLAUS OFFE

Delo kot ključna sociološka kategorija?

Klasičnim tradicijam meščanske, pa tudi marksistične sociologije je skupno mnenje, da je delo osrednje družbeno dejstvo.* Družbo in njeno dinamiko konstruirajo kot »delovno družbo«. Četudi tega termina, ki ga je uvedel Dahrendorf in ki je preko vprašanja, ki ga je postavil, prišel v naslov 21. nemškega sociološkega kongresa, v svojih delih ne uporabljajo Marx, Durkheim in Weber, pa ta pojem le kaže na neko skupnost sociološke perspektive, ki so jo imeli klasiki sociologije (prim. Dahrendorf 1980, pa tudi Guggenberger 1982 in Volz 1982).

Res je, da so vse družbe prisiljene, da se z »delom« spustijo v »presnavljanje z naravo« in da to presnovo organizirajo tako, da njeni donosi zadoščajo za fizično preživetje podružbljenih ljudi ter da je mogoče posebni način organizacije te presnove ohranjati stabilen. V toliko bi lahko človeku padlo na pamet, da bi pojem »delovne družbe« odložil kot sociološko trivialiteto, kolikor bi se nanašal samo na »večno naravno nujnost družbenega življenja« (Marx). Toda preden človek to stori, bi si moral predočiti posebno vlogo, ki so jo delo in delitev dela, delavski razred in delovni etos, organizacija dela in iz nje izvedeni pojmi odigrali za klasično fazo sociologije.

Podvig oblikovanja sociološke teorije lahko čisto splošno povzamejo v tem smislu, da mu gre za formulacijo načel, ki dajejo pečat strukturi družbe, programirajo njeno integracijo oziroma njene konflikte, usmerjajo njen objektivni razvoj in obvladujejo njeno podobo o njej sami in o lastni bodočnosti. Če si ogledamo, kako so v času od poznega 18. stoletja do konca prve svetovne vojne odgovarjali na taka vprašanja po organizirajočih načelih socialnih struktur in družbene dinamike, se bomo kaj hitro lahko strinjali o tem, da je v teh socialno teoretskih osnutkih delo zavzemalo ključni položaj. Model pridobitne družbe, ki se ukvarja z delom, ki jo najprej poganja njegova racionalnost in jo pretresajo delovni konflikti, je pri Marxu, Webru in Durkheimu v središču raziskovanja – skupna poteza, ki je kljub vsej divergenci metodičnega pristopa in teoretskih rezultatov na dlani. Vprašanje je, ali lahko danes še vztrajamo pri tej preokupaciji socioloških klasikov, ki jo lahko z vso previdnostjo označimo kot »materialistično«.

Preden se bom podrobneje ukvarjal s tem vprašanjem in formuliral v zvezi z njim določene dvome, bom zelo na kratko naštel tri gledišča, s katerih se je družboslovcem in političnim teoretikom v omenjenem času – in čim pozneje je to bilo, toliko bolj intenzivno – nujno vsiljevala misel, da je treba obravnavati delo kot temeljni kamen družbene teorije.

* Objavljeni prispevek je (prvo) poglavje iz knjige C. Offeja »Arbeitsgesellschaft«: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven (=Delovna družba«: strukturalni problemi in perspektive za bodočnost); izd. Campus Verlag, Frankfurt/New York 1984. C. Offe (r. 1940) je profesor političnih ved in sociologije na univerzi v Bielefeldu (ZR Nemčija).

1. Prevladujoča sociološka primarna izkušnja 19. stoletja je bila konstitucija in rapidno količinsko naraščanje dela v njegovi *čisti* obliki,¹ torej očiščeni vseh primesi drugih sfer družbenega delovanja in področij funkcioniranja. Ta proces diferenciacije in očiščenja, ki je zgodovinsko prvič omogočil posebljenje dela v socialnem tipu »delavca«, zajema tudi ločitev domače in pridobitne sfere, ločitev lastnine in pridobitnega dela, kot tudi postopno nevtralizacijo normativnih skrbstvenih razmerij in dolžnosti odnosov, v katere je bilo delo poprej vpeto. »Svobodno« iz fevdalnih vezi izluščeno, tržno usmerjeno delo, ki ga v njegovi konkretni uporabi usmerjajo drugi, ki se je množično pojavljalo zaradi grozečega »biča lakote« (Max Weber), strukturalne prisile za zaslužek, je tako rekoč empirični izhodiščni material za socialno teoretske konstrukcije socioloških klasikov.

2. Staro hierarhijo med »nižjimi« in »višjimi« dejavnostmi, med zgolj koristnimi ali nujnimi opravili in smiselnimi izrazi življenja, ki prihaja v večini evropskih jezikov do izraza v pojmovnih dvojicah kot so ponos/ergon, labor/opus, labour/work, Arbeit/Werk, je zbrisala zmaga teološke reformacije, oblikovanje politično ekonomskih teorij in meščanske revolucije, pa ne le samo zbrisala, temveč celo obrnila (k zgodovini pojma prim. Conze 1972 in Arendt 1958). Že v Saint-Simonovi utopiji družbe, ki jo strukturira samo obrtna marljivost, je bilo predvideno ne le večanje blaginje, temveč tudi odprava gospostva neproduktivnih razredov, s čimer naj bi bila dosežena obenem pomiritev družbe. Sfera pridobitnega dela glede na trg je bila po eni strani, po Webrovi razlagi, teološko sankcionirana in etizirana ali, po Marxu, zaradi »nagona uvrednotenja«, ki ga inducira kapitalistična produkcija sama, povzdignjena v ukazujoči rang »Mojzesa in prerokov« – proces, ki mu je edinole Durkheim poskušal postaviti nasproti kot posvetno in imanentno protisilo izoblikovanje organske solidarnosti v korporativnem redu meščanske družbe. Durkheim vidi v delitvi dela nov vir socialne (»organske«) solidarnosti in integracije.²

3. Proletarizacija delovne sile in opustitev moralne kontrole nad zaslužkom, katerega gonilna sila je industrijska uporaba te delovne sile, peljejo v dominanco racionalitetnega tipa uporabne racionalnosti, katerega komponenti sta pri Marxu jasneje ločeni kot pri Webru: komponenta *tehnične* racionalnosti smotrnosti v igri med človekom in naravo ter ekonomsko strateška racionalnost smotrnosti v igri med *ekonomskimi* akterji, ki jih Weber analizira ob primeru racionalnega računa. Teoretsko strateški smisel ločevanja med obema variantama smotrne racionalnosti, tehnične in ekonomske, in pojmovanje nasprotja delovnega-procesa in procesa uvrednotenja, je pri Marxu na dlani: samo ohranjanje, te difference dopušča konstrukcijo takega razvojnega scenarija, v katerem bo oboje nekoč postalo med seboj nezdržljivo, to pomeni, da se bo najprej ekonomska racionalnost tekmujočih kapitalskih enot sprevrgla v ono slavno »spono« za »tehnične« produktivne sile, ki jo bodo potem raztrgali v koraku proti družbeni formaciji, v kateri bo sicer še vladala tehnična, toda *ne več* ekonomska racionalnost kapitala. Za klasični marksizem so družbeni, politični in kulturni odnosi ter sistemi produkti in – kljub vsej teoretski pripravljenosti za upoštevanje »vzajemnega učinkovanja« – konec koncev vendarle odvisni spremljevalni pojavi materialne produkcije in obeh njenih

¹ »The industrial revolution methodically undermined the older system whereby work, family, and leisure life were all of a piece performed as a undifferentiated whole.« (Kumar 1979 14).

² Gl. Durkheim 1960, 62, 400 i. sl.: »Thought the division of labour, the individual becomes cognisant of his dependence upon society . . . The division of labour becomes the source of social solidarity.«

plati: »delovnega procesa« in »procesa uvrednotenja«. – Marx in Weber se ujemata v eni točki, namreč da je strateška racionalnost kapitalskega razuma in s tem prekinitev zveze med delom in vsemi kriteriji, ki so v neposredni zvezi z gospodinjstvom in uporabno vrednostjo in z ritmom lakote in nasičenja, dominantna gonilna sila (»formalne«) racionalizacije kapitalističnih pridobitnih družb. Po zapovedih te racionalnosti, katere funkcionarji so zbirokratizirani štabi kapitala, je organiziran in reguliran neposredni delovni proces izdelave, sfere delovanja delavcev.

Iz gospodinjstva in tradicionalnih oblik občestva izvzeto mezdno delo, ki mu je odvzeta tudi politična zaščita in je vključeno v kapitalistično organizacijo dela, ter na njem se odvijajoči procesi delitve dela, siromašenja, odtujitve, racionalizacije, po drugi strani pa tudi organizirane in neorganizirane oblike ekonomskega, političnega odpora, ki ga je to delo razvilo, oziroma socialne integracije, so bile torej sama ob sebi umevna srčika, okoli katere se je vrtelo raziskovanje in teorija družbenih ved in iz katerè je bilo treba teoretsko razvijati vse druge vidike družbe – politiko in kognitivno kulturo, družino in moralni sistem, naselbinske oblike in vero. In prav ta vseobsegajoča makrosocialna determinacijska sila socialnega dejstva (mezdnega dela, obratne in družbene racionalnosti, ki ga regenerirajo, in njegovih protislovij, so danes postali vprašljivi.

I

Ta vprašljivost se nam potrjuje, če si najprej ogledamo tematska težišča današnjega raziskovanja, zasedanj in objav v družbenih vedah ter si predočimo več ali manj implicitne vnaprejšnje dogovore in odločilna gledišča, ki v njih prevladujejo. Če si s tega stališča ogledamo dokumente, kot so razni prospekti družboslovnih založb, programi zadevnih fondacij, sezname družboslovnih diplomskih nalog in disertacij in tako dalje, bomo našli bogate oporne točke vsaj za negativno ugotovitev, da delo in položaj delavca v produkcijskem procesu *ni* obravnavano kot najvišje organizacijsko načelo socialnih struktur, da družbena razvojna dinamika *ni* vnaprej konceptualizirana, kot da izvira iz obratnih oblastnih konfliktov, da kapitalistično industrijski tip racionalnosti optimiranja razmerja med tehnično organizacijskimi oziroma ekonomskimi sredstvi in smotri *ni* vnaprej postavljen kot oblika racionalnosti, ki bi bila kašipot za nadaljnji družbeni razvoj in tako dalje.

Za ilustracijo bi naštel nekaj opornih točk za tako ugotovitev: medtem ko so pomembne industrijsko in delovno sociološke študije petdesetih let (recimo »Družbena podoba delavca« ali »Tehnika in industrijsko delo«) še postavljale v ospredje obratni položaj delavcev in so od tod poskušale dobiti oporne točke za bodoči razvoj organizacije dela, pa tudi za zavest in orientacije družbenopolitičnega delovanja delavcev, pa se v mnogih današnjih raziskavah (recimo iz instituta za družboslovno raziskovanje v Münchnu ali delnega instituta znanstvenega centra Berlin, ki ga vodita F. Naschold in F. W. Sharpf) delovna situacija pojavlja bolj kot variabla državne politike humanizacije, sociale in dela, kot pa podjetniške strategije avtonomije in racionalizacije. Že v (vsekakor verjetni) zastavitvi je sfera dela obravnavana kot nekaj »tuje konstituiranega«, in industrijska sociologija se v dobršni meri staplja s posebno vejo raziskovanja politike in implementacije.³

³ Za utemeljitev te spremembe perspektive kot tudi teze o »specifični določenosti obratnih procesov s politikó«, zaradi katerih je potrebno »premagati znanstveno in praktično ločitev obrata in politike« gl. G. Dörr/F. Naschold 1982, pa tudi U. Jürgens/F. Naschold 1982.

Nekateri industrijski sociologi celo izražajo dvom o makrosociološki in posebno tudi razredno teoretski smotrnosti svojih običajnih zastavitvev vprašanj.⁴

Nov sociološki subjektivizem, kot prihaja do izraza v raziskovanju vsakdanjega življenja, v analizah življenjepisov in življenjskega okolja v zastavitvah vzorcev tolmačenja, ki nikakor niso več modni pojav, se je očitno odrekel predstavi, da morajo v delovni sferi dobljene izkušnje in tam ugotovljene razmere nujno imeti neko privilegirano determinacijsko silo za družbeno zavest in delovanje. Prav obratno, delno izrecno izhajajo iz tega, da izkušnje, pridobljene pri delu, in iz njih izvirajoči konfliktni potenciali nastajajo, se lomijo in diferencirajo na osnovi lastnih in tujih tolmačenj, do katerih ljudje prihajajo zunaj dela.⁵

Omejenost »delovnocentričnih« družbenih modelov nasplošno podčrtujejo tudi sociološke analize volivnega in političnega vedenja, ki na primer navajajo na ugotovitev, da dajejo socialno ekonomski status in posamezne variable, ki so v tem indikatorju združene, vedno manj osnove za napovedovanje volivnih odločitev volivcev, – vsekakor manj osnove, kot jo danes daje v ZRN recimo pripadnost neki veri oziroma cerkvi. Isto smer nakazuje tudi dejstvo, da samotematizacije, ki se pojavljajo v nacionalnih in internacionalnih konfliktih dežel drugega in tretjega sveta, v teh družbah – od Irana do Irske in Poljske – vedno pogosteje nastopajo proti »modernizacijsko teoretskim« interpretacijam, torej proti tolmačenju družbenih problemov, konfliktov in perspektiv v kategorijah produktov, rasti, ekonomske in tehnične smotrne racionalnosti, pomanjkanja in delitve. Tudi v kapitalističnih industrijskih družbah Zahoda samih socialni in politični konflikti obvladujejo prizorišče, njihove teme in kolektivni akterji pa se na nenavaden način postavljajo povprek preko front, ki so vnaprej začrtane s strukturo družbenega dela in nasprotjem med delom ter kapitalom in razmerji delitve, ki iz njega rezultirajo. V najboljšem primeru je mogoče govoriti o mešanici, v kateri se križajo konfliktni fronte, ki se nanašajo ali se ne nanašajo na delo in ki povsod spodbujajo nastanek teoretsko in politično enako perečega »metakonflikta«, kam neki je treba postaviti prevladujoča nasprotja: ali med tabora desnice in levice, ki se konstituirata po načelu družbe dela, ali med upravitelje in nasprotnike modela racionalnostnih vzorcev industrijske družbe, ki je odločilen v *obeh* teh tradicionalnih družbenopolitičnih taborih?

Tudi kar se tiče uporabno orientiranega socialnega raziskovanja v kapitalističnih industrijskih družbah se zdi, da – v enaki meri iz lastne pobude in na pobudo svojih naročnikov – svoje teme v vedno večji meri išče v socialnih delnih strukturah in v sferah delovanja, ki so bodisi na robu, bodisi povsem zunaj sfere dela, torej na področjih družine, spolnih vlog, zdravja, odklonskega vedenja, interakcije med državno upravo in njenimi strankami itd. Zanimivo je, da se opuščanje poskusov, da bi zajeli družbeno dejanskost v kategorije pridobitnega dela in pičljih prejemkov ne pojavlja samo pri tistih, ki zastopajo raziskovalne zastavitve v tradiciji historičnega materializma, kjer prevladujejo prizadevanja, da bi revidirali in dopolnili na delo osredotočene podobe socialne realnosti.⁶ Brez takih revizij pa ne

⁴ Značilna je za to recimo tema konference, h kateri so povabili sodelavci področja za posebne raziskave 101 (=raziskovanje poklica in delovne sile) jeseni 1982: »Ali je »družbena teorija v industrijski sociologiji obrabljena?« Organizatorji so temo, ki so je izbrali, utemeljevali takole: »Videti je, kot da je v vedno večji meri osrednji problem industrijske sociologije . . . da ne uspeva več družboslovno zahtevna interpretacija različnih empiričnih ravni rezultatov . . . oziroma, da ta ni več opredeljena kot cilj.«

⁵ Gl. npr. enako simptomatičen kot tudi programatski sestavek Mahnkopfa 1982. Gl. tudi Sabel 1982.

⁶ Gl. v tej vezi v zadnjem času programatski sestavek Becka 1983: »Celotno paradigmo teorije slojev in razredov z vsemi njenimi imanentnimi nasprotji je treba preveriti glede na to, koliko ustreza resnici.« Beck govori o »pluralizaciji

morejo shajati niti tradicionalne raziskave razslojevanja in mobilnosti, ki so bile prepričane, da je »najpomembnejše« strukturne parametre družbene realnosti mogoče zajeti z variablami, kot so poklicni status in poklicni prestiž (ki jim je treba prišteti *predpostavke* zaslužka, kot so izobrazba in *posledice* zaslužka, kot je na primer raven dohodka in potrošnje); take revizije pogosto vodijo k zahtevam po večjem upoštevanju variabel kot so spol, starost, družinski stan, zdravstveno stanje, etnična pripadnost itd. po eni strani, in do vključevanja kolektivnega pravnega in preskrbnega položaja po drugi strani v strukturne modele socialne neenakosti.

Spričo takih vtisov in ugotovitev, ki se vsiljujejo že pri bežni obravnavi današnje scene raziskovanja in objavljanja na področju današnjih socialnih znanosti, morda niti ni preveč tvegana teza, da je – tako analitsko kot tudi politično – vztrajanje na družbenih modelih in kriterijih racionalnosti, ki so osredotočeni na delo in zaslužek, danes prej značilnost konservativnih družboslovcev, medtem ko se tisti družboslovci, pri katerih je razpoznavna zavezanost tradiciji historičnega materializma ali kritične teorije, danes pogosto še bolj odločno, kot pa je to bilo že nakazano v klasičnih delih frankfurtske šole, v svojih teoretskih in empiričnih raziskovnih odvrtačajo od struktur, konfliktov in razvojnih perspektiv družbenega dela in namesto tega usmerjajo svojo pozornost na »življenjski svet«, ki ga je treba braniti pred ekonomskimi in/ali političnimi posegi.

Pri vsej sugestivnosti takih vtisov in ugotovitev pa bo le po drugi strani treba upoštevati ugovor, da konjunktive izbire družboslovnih tem in nagnjenje do nekaterih pojmov ne povedo nujno nekaj o predmetu sociološkega raziskovanja in njegovi spremembi; morda se tu le zrcali nejevolja v zavesti družboslovne inteligence, ki brez neke nujnosti ni kos nalogi ali obupava nad nalogo, da naj bi v skladu z omenjenimi klasičnimi tradicijami slej ko prej konstruirali strukturo in dinamiko družbe iz izhodišča dela, produkcije, lastninskih razmerij in kalkulacij ekonomske racionalnosti. Namesto zgolj empirične inventure tem in perspektiv, ki si jih sociologi izbirajo, bi bila potrebna sociološka teorija o spremembi objektnega področja, ki bi morda lahko intelektualno opravičila tak premik poudarka raziskovalnega interesa. Vprašanje se torej glasi: Ali obstojijo kaki znaki za objektivno pojemačo determinacijsko moč dejanstev dela, produkcije in zaslužka nasploh za zgradbo in razvoj družbe? Ali delo objektivno manj oblikuje družbo? Ali izgublja sfera dela in produkcije svojo potenco za določanje strukture in razvoja? Ali je kljub še naprej obstoječi zaslužkovni odvisnosti pretežnega dela prebivalstva lahko govor o tem, da je delo postalo individualno in tudi kolektivno manj osrednje, – ali je torej lahko govor o imploziji kategorije dela? V sledečem se bom osredotočil na tri znake za to, da bi lahko bil v vedno večjem obsegu upravičen pozitiven odgovor na takšna vprašanja.

II

Prva vrsta dvomov glede domnevane središčnosti dela, ki naj bi določalo tako strukturo kot tudi razvoj, se pojavi, če si z vso analitsko resnostjo ogledamo

življenjskih poti . . . ki tako rekoč prestopajo bregove trdne sheme diferenciacije slojev in razredov: »nekemu dohodkovnemu sloju sploh ne ustreza več nek določen potek življenja« (53). Podobno Hradil: »Slojnosociološki pristop ne odpira več celotnega pojavnega področja socialne neenakosti . . . Model neenakosti slojne sociologije je očitno nekoč bolj ustrezal, kot pa ustreza danes . . . Nasploh v zadnjem času posvečajo posebno pozornost tistim oblikam socialne neenakosti, ki niso podvržene načelom sociologije slojev. V sociologiji slojev so (po kratkem postopku, C.O.) predpostavljali, da so določene strukturne danosti (npr. razmerja dohodka in prestiža) v visoki meri relevantna za življenje in ravnanje članov družbe – in sicer za vse enako.« (1983). V to zvezo sodi tudi uporaba in utemeljitev pojma »preskrbnega razreda« pri Lepsius 1979.

empirično mnogolikost delanja. Dejstvo, da nekdo »dela« v formalnem smislu, da je torej »delojemalec«, velja za (vsaj doslej) nenehno naraščajoč del prebivalstva, po drugi strani pa spet pove manj o vsebini delovanja, o zaščiti interesov, življenjskem stilu itd. Če zremo, da je nekdo v službi, je to po eni strani kaj malo presenetljivo, po drugi pa tudi malo informativno. Roko v roki z relativno razširitvijo odvisnega poklicnega dela gre tudi notranja diferenciacija. Te diferenciacije pa ni mogoče primerno zajeti s tradicionalnim pojmom delitve dela že zato, ker vključuje tudi razliko med tistimi, ki jih v polni meri prizadeva racionalnost delitve dela, in tistimi, kjer to ne prihaja do izraza v taki meri.

Kot vez in združujoča povezava, ki bi onstran vse zdiferenciranosti in mnogoliki socialne realnosti dela lahko vendarle utemeljila njegovo enost in enolikost, bi prišlo v poštev skupaj pet vidikov: (a) odvisnost delovne sile (brez premoženja) od zaslužka; (b) podvrženje te delovne sile nadzoru organiziranih avtoritetnih razmer v obratu; (c) nenehno tveganje, da bi lahko iz subjektivnih (bolezen, invalidnost) ali objektivnih razlogov (npr. tehnične ali gospodarske spremembe) izgubila možnosti za zaslužek. Temu bi bilo treba prišteti še izpeljani učinek poenotenja, ki izvira iz obstoja in zastopstva družbenopolitičnih veleorganizacij tipa »enotnih sindikatov« (gl. Heinze idr. 1980/81 in Heinze idr. 1981, 19–38). Končno pa bi lahko kot poenotujoči temelj za samozavest dela domnevali tudi kolektivni producentski ponos, takorekoč reflektivno obrnjeno teorijo vrednosti dela, ki vidi delo kot »vir vsega bogastva in vse kulture«, kot je zapisano v Gothskem programu. Toda vprašanje, ali in v kakšni meri se taki poenotujoči atributi danes še lahko uveljavljajo nasproti objektivni diverzifikaciji realnosti in proti izkustveni vsebini družbenega dela, pa je empirično vprašanje, kar pomeni, da odločitev ni možna na osnovi izoblikovanja kategorialne hierarhije. Ali se lahko danes še uveljavljajo, postaja na splošno toliko bolj negotovo, kolikor je mogoče opazovati velike in bržkone vedno večje variacije med posameznimi situacijami dela z ozirom na dohodek, kvalifikacijo, varnost delovnega mesta, socialno vidnost in priznanje, delovno obremenitev, možnosti za napredovanje, možnosti za komuniciranje, avtonomijo itd. Zaradi takih znakov visoke in vedno višje nehomogenosti postaja vedno bolj vprašljivo, ali odvisno poklicno delo kot tako sploh še lahko ima precizen in deljen pomen za tiste, ki delajo, za zaščito njihovih družbenih interesov, za njihovo zavest, za njihovo organizacijsko in politično ravnanje, postavlja se vprašanje, ali ni delo nasprotno postalo »abstraktno« tudi v tem smislu, da prihaja v poštev le še kot kategorija opisne socialne statistike, ne pa kot analitska kategorija za razlago socialnih struktur, konfliktov in delovanj? Vsekako je videti, kot da marsikaj govori za to, da zaradi večdimenzionalnih procesov diferenciacije, ki so jih prepričljivo dokazale številne študije segmentacije delovnega trga in polarizacije kvalifikacij, kot tudi zaradi časovno razvidnega ekonomskega, organizacijskega in tehničnega preobražanja delovnih pogojev lastnost »delojemalca« kot taka skorajda ne more več biti izhodišče za kulturno, organizacijsko in politično združevanje in kolektivna tolmačenja.

Seveda tudi v prejšnjih fazah industrijsko-kapitalističnega razvoja izoblikovanje kolektivne identitete, ki se je opirala na delo kot vir vsega družbenega bogastva, nikakor ni bilo samoumevno, četudi je neprostoVOLjna pomoč kapitala pri solidarnosti, kot jo je analiziral Marx, namreč masovna koncentracija homogenih delovnih moči v organizacijski obliki veleindustrijske produkcije, morda objektivno in subjektivno podpirala tendence poenotenja. Že od nekdanj pa so instucionalni

okvirni pogoji delovnega trga oziroma delovne pogodbe in s tem tudi vertikalna in horizontalna mobilnost dela postavljali pred delavce na ciljni ravni »magični« trikotnik večno nezdružljivih interesov glede dohodka od dela, zaposlitve in delovnih pogojev, na ravni sredstev pa dilemo med individualno oziroma »stanovsko« in kolektivno zaščito interesov, »boj v mezdnem sistemu« nasproti »boju proti mezdni sistemu« itd. Omenjeni potek notranje diferencije družbenega »celokupnega delavca« kot tudi erozija kulturnih in političnih opor kolektivne identitete, ki se osredotoča na delo, pa so danes verjetno zaostri dileme, ki so dane v obliki meznega dela, do točke, na kateri dejstvo meznega dela oziroma mezdne odvisnosti ne igra več nobene bistvene vloge kot fokus kolektivne prizadetosti, kolektivnega pomena in sociopolitičnih razcepov. Če to izrazimo malce pretirano: Danes ni samoumevno, da naj bi bilo sociološko vnaprej bolj smiselno postavljati vprašanje po družbeni podobi »delavca« (ali celo delojemalca), kot vprašanje po družbeni podobi potrošnika kurilnega olja ali plačevalca prometnega davka. In res mnogi sociološki kolegi v svojih raziskavah na to tako rekoč »razrednoteoretsko« stisko reagirajo z industrijskosociološko krepostjo, da drastično znižujejo raven agresivnosti predmeta svojega raziskovanja s tem, da se vnaprej odpovedujejo raziskavam o Delavcu ali Nameščencu in se posvečajo preučevanju konkretnih primerov, kot je na primer konfliktno ravnanje severozahodnonemških jeklarjev v zimi 1977/78, ali podobnih – stvarno, časovno in socialno zdiferenciranih tem, pri čemer vse prepogosto ostaja nepojasnjeno vprašanje »primer česa?«, torej vprašanje po reprezentančnosti in po obsegu, v katerem je te ugotovitve mogoče posploševati.

Tako objektivno kot tudi po subjektivni vsebini doživljanja marsikatero poklicno delo z nekim drugim nima skupnega skoraj nič več, kot samo ime »delo«. Človeka lahko obhaja skušnjava, da bi taki ugotovitvi štel v zlo njeno površnost in njen metodični subjektivizem in da bi ugovarjal, da je vendarle ena in ista logika uvrednotenja kapitala tisto, kar ima odločilno vlogo pri množici pojavov delovnega življenja in enkrat pogojuje naraščajoče potrebe po kvalifikaciji, drugič pa zniževanje kvalifikacije, enkrat veliko varnost delovnih mest nekega jedra delavcev, drugič pa nenehno ogroženost delovnih mest obrobni delavcev.

Toda prepričljivost tega ugovora je po mojem mnenju omejena. Kajti najrazličnejši računi v baje enotni »oblikovni določenosti« meznega dela so – tudi v svojih posledicah za individualno, organizirano in politično ravnanje – preveč očitni, da bi jih bilo mogoče teoretsko bagatelizirati. Štirje takšni prelomi so bili v sedemdesetih letih v središču industrijsko in delovnosocioloških, razslojevalno in razrednoteoretskih raziskav. Prvič gre pri tem za razlikovanje med primarnim in sekundarnim ter za razlikovanje med notranjimi in zunanji trgi dela. Drugič je postalo jasno, v kako velikem in po vsem sodeč tudi naraščajočem obsegu se tudi v tako imenovanih »delojemalskih družbah« odvija proizvodnja dobrin in nudenje uslug zunaj in izven institucionalne sfere formalnih in pogodbenih pridobitnih del tj. na področjih, kjer tisti, ki dela, nikakor ni »delojemalec«, temveč član neke družine ali gospodinjstva, ali neke prisilne ustanove, kot je zapor ali vojska, ali član napol legalne ali kriminalizirane ekonomije šušmarskega dela ali nezakonite ekonomije. Tretjič so prav tudi marksistični sociologi svojo pozornost posvetili tudi vertikalni razcepitvi znotraj tistih, ki delajo odvisno od mezde, in na rast »intermediarnih« in »mešanih« razrednih pozicij (E. O. Wright), pri katerih je mezdni status povezan z formalno avtoriteto. In končno se pojavljajo delovnosociološki prelomi med »izdelujočimi« in »storitvenimi« oblikami dela. Tu bi se

publiže ukvarjal le s tem zadnjim izmed prelomov, ki se delno prekrivajo, posebej zato, ker je osnova za širokopotezne makrosociološke teoretske poskuse o bližajoči se »postindustrijski družbi storitvenih dejavnosti« (Bell).

Medtem ko je dejansko mogoče spraviti velik del dela, ki ga ljudje opravljajo v »sekundarnem« sektorju, tj. tistem, ki industrijsko proizvaja blago, na abstraktni skupni imenovalci, da je v znamenju skupnega režima tehnično-organizacijske produktivnosti kot tudi zanjo odločilne posameznogospodarske rentabilnosti, pa vendar ti kriteriji procesa dela in uvrednotenja zgubijo svojo (relativno) enoznačnost tam, kjer delo samo postaja reflektivno, namreč v večini »terciarnega« področja storitvenega dela. Nenehna in v mednarodni primerjavi kapitalističnih industrijskih družb enako usmerjena rast družbenega obsega dela, ki je potrebno za razne usluge, kaže na to, da stojijo nasproti problemom ozkih grl in eficeince, ki determinirajo racionalnost industrijske produkcije blaga, problemi reda in normalizacije, ki jih ni mogoče ustrezno reševati s sredstvi tehničnega in ekonomskega premagovanja ozkih grl, za katere nasprotno velja samostojna racionalnost storitvenega dela. Bistvena značilnost »refleksivnega« storitvenega dela⁷ je po mojem mnenju v tem, da tam obdelujejo in vzdržujejo delo samo, da miselno in organizacijsko producirajo produkcijo. Dejavnosti kot so poučevanje, zdravljenje, načrtovanje, organizacija, posredovanje, nadzorovanje, upravljanje, svetovanje itd. – ali če to izrazimo bolj splošno: dejavnosti obrambe pred tveganji in odkloni od norme, absorpiranja in obdelave le-teh – so sicer po eni strani pretežno vseskozi mezno odvisna od dela za zaslužek, ki so vključena v privatna in javna podjetja, kot je to tudi blagovna produkcija, toda od nje jih v prvi vrsti ločujeta dve značilnosti. Prvič zaradi nehomogenosti, nekontinuiranosti in zaradi časovne, socialne in stvarne negotovosti »primerov«, ki jih mora storitveno delo obdelati, pogosto ni mogoče normirati tehnične produkcijske funkcije dela (če pa že, potem samo s kontraproduktivnimi stranskimi učinki), ni je mogoče povzdigniti v kontrolni kriterij za izvrševanje dela. Drugič se storitveno delo od izdelujočega dela razlikuje po tem, da ne obstoji kak enoznačen in nesporen »kriterij gospodarnosti«, iz katerega bi bilo mogoče strateško razbrati vrsto in količino, kraj in čas ponudbe storitev, obstoji pa ne zato, ker številne javne storitve in storitve, ki jih opravljajo »nameščenci« v obratih privatnega sektorja, sicer prinašajo neko konkretno »korist«, toda ne prinašajo kakega denarnega »donosa« (temveč kvečjemu »prihranke«, katerih obseg je kvantitativno težko določiti). Manjkajo pri tem pridobitveno gospodarska merila za kvantitativno in komparativno zajemanje koristi, ki nastaja s storitvenim delom, kot tudi tehnične produkcijske funkcije za pridobivanje konkretne koristi; razen tega manjkajo merila za obseg »potreb«, ki jih je treba zadostiti; to zadnje pa zato, ker te potrebe (najbolj jasno, toda nikakor ne izključno pri profesionalnih storitvah) same (ker ni lastne kompetence tistega, ki je nosilec potrebe) definirajo na strani ponudbe in ker se sicer praviloma standardi potreb z izpolnjevanjem potreb pomikajo navzgor.

Kar se tiče tehnične racionalnosti storitvenega dela, je treba njegovo neprimernost za normiranje, s katero se je treba v glavnem sprijazniti, nadomestiti z lastnostmi, kot so interakcijske kompetence, zavest odgovornosti, empatija ter s

⁷ Glej k sledečemu tudi prispevke iz 8, 9, in 10. poglavja v tem delu: Kvantitativni pomen cepitve »celokupnega delavca« v producirajoče in storitvene oblike dela postane razumljiv šele, če ga ne ločujemo kot običajno, po »sektorjih«, temveč po delovnih mestih. Potem dobimo za ZNR po mikrocenzusu 1980, da 27 odstotkov zaposlenih dela na delih, ki so povezana z izdelovanjem, predelovanjem, obdelovanjem produktov oz. z gradbenimi deli, medtem ko 73 odstotkov opravlja storitve.

kazuistično pridobljenimi izkušnjami; in namesto ekonomsko-strateških meril racionalnosti, ki tu odpovedo, vstopajo konvencionalni, politično diskrecijski ali s pristankom pripadnikov poklica dobljeni izračuni potreb in koristi. Kriterije racionalnosti, ki so bili razviti za uporabo in nadzor nad delovno silo v kapitalistični blagovni produkciji, je mogoče prenesti na produkcijo reda in normalnosti, ki jo posreduje storitveno delo, posebej, če gre za tako delo v javnih službah, samo v ozkih mejah, pa še to le z značilnimi odštevki kar se tiče »formalne« racionalnosti; zato je obratno videti področje – tako javnega kot privatnega – storitvenega dela kot »tujek«, ki nikakor ni »emancipiran« od formalne racionalnosti zaslužka, ki pa je le zunaj nje, ni pa notranje strukturiran in ki je vsekakor funkcionalno neobhoden. Ta diferenciacija znotraj pojma dela se mi zdi – tako z ozirom na kvantitativno tezo storitev v »poindustrijskih« družbah kot z ozirom na vrsto kriterijev racionalnosti, ki vladajo na tem področju, – najpomembnejša oporna točka za to, da danes ne more biti več govora o neki temeljni enosti nekega tipa racionalnosti, ki bi organiziral vsako delo in mu vladal, niti ne onkraj empirične mnogolikosti delovnih situacij.

Rast storitvenega dela, ki posega posredujoče, urejajoče, usmerjajoče in normalizirajoče v predpostavke, potek in posledice proizvajajočega dela in na katerem se manifestira nezadostnost formalno-racionalnih metod alokacije in usmerjanja družbenega dela, je torej komajda mogoče tolmačiti po modelu »totalizacije« delovne racionalnosti, katere izhodišče je bila tehnično-organizacijska in ekonomsko uspešna produkcija blaga po mezdih delavcih. Prej bi jo lahko razlagali kot »vrnitev izrinjenega«, torej v smislu naraščanja posledičnih problemov in »kompleksnostnih stroškov«, ki so se nakopili kot posledica zaslužkovne mobilizacije izdelujočega dela in sedaj terjajo reševanje z deli pedagoškega, terapevtskega, policijskega storitvenega dela, ki zagotavlja komunikacijske povezave in posreduje, sicer bi lahko nastale posledice za »red« zaposlitvene družbe. Sledovi normno orientirane »materialne« racionalnosti, ki so bile s spremembo delovne sile v tržno »blago« tako neuspešno izrinjene iz neposredne produkcije, bi se po takšni razlagi zaradi svoje neobходимosti tako rekoč vrnil v obliki naraščajočih storitvenih štabov in poklicev, katerih naloga in »delo sui generis« bi bila v tem, da bi s posebnim tipom dela rekonstruirali funkcijo institucionalnega zagotavljanja obstoja.

Ambivalentnost in samostojnost tega tipa družbenega dela izvira iz njegovega značaja »nepogrešljivega tujka«. Zagotavlja in normalizira predpostavke in obrobne pogoje nekega tipa dela, ki mu samo ne pripada. Po eni strani služi kot »čuvar in regulator« (Marx) dela in uvrednotenja, po drugi strani pa zanj vsaj parcialno ne velja neposredna disciplina racionalnosti zaslužkovne družbe in njej ustrezajoča kontrola zmogljivosti in produktivnosti. Kot agentura zavestne sinteti-zacije socialnih sistemov in procesov stoji tem samim nasproti v določeni meri kot objektivirajoče in zunanje. Ta – v enaki meri socialno-ekonomska kot tudi kognitivno normativna – distanca je predpostavka za to, da lahko postane polemično tako pogosto apostrofirani »novi razred« (gl. Bruce-Briggs 1979 pa tudi Schelsky 1975) mesto socialnega nastajanja vrednot in stališč, ki izzivajo delovno družbo in njene kriterije racionalnosti (storilnost, produktivnost, rast) in jih postavljajo pod vprašaj v korist materialnih, kvalitativnih in »humanističnih« vrednostnih meril. Razčlenitev celokupnega delavca v »producente« in v »producente produkcije«, ki se počasi izoblikuje v »postindustrijskih« družbah, torej ne spodkopava strukturne enotnosti družbenega dela in racionalnosti, ki ji vlada.

Nasprotno, med nosilci teh dveh tipov dela postajajo zaradi nje sporna merila racionalnosti sama, ki usmerjajo presnavljanje z naravo (in ga po potrebi omejujejo). Sociološko postaja ta konfliktna linija danes vidna v številnih simptomih vzajemnih kulturnih in političnih pridrzkov in averzij, ki se počasi izoblikujejo med javnimi službami (in delno tudi storitvenimi štabi privatnega sektorja) po eni strani, in protagonisti delovnodružbenega modela, torej starim srednjim slojem in industrijskimi delavci na drugi strani (glej tudi Bella 1976).

Spričo pozitivne politične resonance, ki jo ima sociološko okrašena denunciacija vsaj tistih elementov »srednjega razreda« danes pri protagonistih delovne družbe, ki postavljajo osrednje vrednote in racionalnostne postulate delovne družbe pod vprašaj, se mi zdi sociološko skrajno nedosledno, da bi žigosali »novi razred« »svečenikov in skrbnikov«, »posredovalcev smisla in širilcev obzorja« in njihov »novi hedonizem« zgolj kot tujek, ne da bi obenem reflektirali njegovo nujno potrebnost. Kajti s tem danes zelo priljubljenim stališčem se samo zatemnjuje genetska perspektiva in izpušča vprašanje, v kakšni medsebojni povezavi je rast in struktura in kulturna pridobitev moči storitvenih »novih srednjih razredov« s tistimi deficiti glede reda, varnosti in normalnosti, torej s tistimi funkcijskimi vrzelm, ki jih je pravkar šele odprla razvita pridobitno gospodarska racionalnost delovne družbe. Če so nadzor in reguliranje, zagotavljanje obstoja in programiranje družbenih procesov s strani storitvenih novih srednjih razredov potreba, ki nastaja sama po sebi šele iz takih funkcijskih vrzeli in če so te storitve (to pa nikakor ne samo v svoji državno organizirani obliki) funkcijsko pravilno možne samo, če so relativno avtonomne nasproti imperativom in kontrolam zaslužkovne družbe, potem nima nobenega smisla denuncirati v imenu racionalnosti in etosa »intaktne delovne družbe« tiste funkcijske skupine, ki se morajo, zato da bi lahko služile tej družbi, postaviti na stališče, ki je strukturno in kulturno zunaj te družbe, je torej »refleksivno«. Če tako gledamo na stvari, potem imamo danes opraviti s sociološko razložljivo toda za ogradje temeljnih pojmov sociologije tudi zelo usodno podvojitvijo pojma dela, z vzporednostjo in nasprotnostjo dvovrstnih in med seboj nezdružljivih kriterijev racionalnosti, ki korespondirajo z liki »eficientnega izdelovalca« oziroma »efektivnega zagotavljanja obstoja«, in s tem jemljejo pojmu dela njegovo enoznačnost.

III

Drug niz dvomov navezuje na vprašanje po subjektivni valenci oz. središčnosti dela za delavca. Kakšen pomen ima delo za zaslužek, naj je delovna situacija in racionalnost, ki v njej vlada, v posameznem primeru taka ali drugačna, za način življenja in zavest odvisnega delavca, kakšne orientacije in motive le-ti izoblikujejo nasproti sferi dela in zaslužka? Človek bi lahko videl nekakšen paradoks v dejstvu, da se vzporedno s tem, ko je vedno večji del prebivalstva udeležen pri odvisnem pridobitnem delu, obratno tako rekoč zmanjšuje obseg »udeleženiosti« tega pridobitnega dela na posameznikih, tj. koliko jih involvira in oblikuje na način, ki je značilen za vsakokratno delovno situacijo. To *razsrediščenje* sfere dela nasproti drugim življenjskim elementom, izrinjenje te sfere na rob biografije je pojav, ki jo ugotavljajo številni dijonstiki časa, četudi ga ocenjujejo skrajno različno. Dahrendorf npr. opisuje konec časa, v katerem »je delo kot izžarevajoča sila življenja združevalo vse druge vidike njegovih socialnih konstrukcij.« (Dahrendorf 1980, 756)

Sociološko si načelno lahko predstavljamo dva mehanizma, ki bi lahko

povzročila, da bi delo igralo osrednjo vlogo pri organizaciji osebne eksistence: delo je po eni strani mogoče, na ravni socialne integracije, *normirati kot dolžnost*, ali pa ga je mogoče, na ravni integracije v sistem, *instalirati kot prisilo*. V prvem primeru je delo središče pravičnega, moralno dobrega življenja, v drugem pa zunanji pogoj fizičnega preživetja.⁸ Tako pogosto zatrjevaná izguba subjektivne valence in središčnosti dela, ki ji velja moje vprašanje, bi torej morala biti preverljiva po potrebi tudi razložljiva, s pomočjo dejavnikov in razvojev, ki bi izpričevali neuspešnost enega ali drugega od teh dveh mehanizmov.

Kar se najpogostejše tiče dela kot nravne dolžnosti človeka, spodleti prepričljivost in obveznost take ideje najverjetneje ne le zaradi erozije verskih ali sekulariziranih kulturnih tradicij, ki so morda nekoč bile osnova takega etičnega razumevanja dela, pa tudi ne pretežno zaradi prevladujočega, na konzum osredotočenega hedonizma, s propagiranjem katerega bi, kot so pogosto domnevali, lahko kapitalistične industrijske družbe uničile svojo lastno moralno infrastrukturo.⁹ Vsaj dodatno bi lahko obvezujočnost delovno-etičnega odnosa slabila zato, ker lahko etizacija dela funkcionira samo pod pogoji, ki sploh dopuščajo pri delavcih občutek, da so pri delu moralno delujoče osebe, nosilci dolžnosti in da jim to daje potrditev, občutek uspešnosti in priznanje. Nič še ni jasno, ali sploh in na katerih odsekih družbenega dela in s katerimi spreminjevalnimi tendencami lahko danes trdimo da je ta predpostavka izpolnjena.¹⁰

Procesi tehnične in organizacijske racionalizacije danes očitno, vsaj kolikor sledijo vzorcu »taylorizacije«, težijo prej k temu, da bi eliminirali »človeški faktor« (Kumar 1979, 15) vključno z njegovimi moralnimi kapacitetami iz neposredne industrijske produkcije, kajti ta človeški faktor lahko vedno tudi nastopa kot dejavnik negotovosti in motenj in je v toliko s stališča obratne strategije vsekakor racionalno, da se delovni proces v čim večji meri veže na čim večje izpolnjevanje norm in na »odgovorno« vedenje pri delu. Toda v isti meri, v kateri z racionalizacijo izginjajo strukturne predpostavke in avtonomna svoboda za »moralno« orientacijo za delo, postaja tudi nedosledno, če se nam zdi nadaljni obstoj takih delovnih vrlin sociološko še verjeten, ga pričakujemo ali terjamo. S pogosto

⁸ Onkraj teh dveh primerov (in njihovih empiričnih spleto) pride s stališča motivne »vezanosti« delavcev na njihovo delo v poštev samo še možnost relativiranja dela kot »zgolj« dela, t. j. v njegovi moderni pojavi obliki kot ostro zdiferencirane posebne sfere socialnega ravnanja, in njegove obogatitve z elementi, ki po eni strani izvirajo iz sfere gospodinjstva in konzuma, po drugi strani pa iz sfere javnosti in politike. Tak impulz za zdiferenciranje prevladuje v večini tistega, kar danes družboslovno in politično izražajo na temo »bodočnost dela«, delo naj bi se z nedelom stopilo na tak način, ki bi omogočal, da bi takšno »delanje« dejansko nekoč še lahko postalo »resna življenjska potreba« (Marx). Ta impulz se cepi v dve struji: po eni strani naj bi potrebe in kriteriji, ki jih konvencionalno pripisujemo sferi gospodinjstva in prostega časa (fizično ugodje, sprememba, igra, sprostitve, komunikacija, konsumptivni interesi za lastno dejavnost), pa tudi taki, ki pripadajo politični sferi (egalitarne in participativne vrednote, soodložanje in »industrijske državljanske pravice«) dobili dostop v sfero dela in bi bili tam izpolnjeni – to je program humanizacije dela. Temu nasprotno nekateri zagovarjajo, da je treba vnašati ne »domače« vrednote v delo, temveč sfero dela v dom (ali v decentralizirane komunikacijske enote, ki naj bi obenem prevzele politične funkcije), – to je program dvojnega gospodarstva, samopomoči in lastnega dela. Za obe problemski zastavitvi, ki sta (v določenih mejah) vsekakor komplementarni in kompatibilni gl. prispevke v Benseler in dr. 1982 in Gorz 1980 ter Strasser/Traube 1981; tudi prispevek 3 v tej knjigi.

⁹ Kot dokaz bi lahko služili prospekti turistične industrije in industrije prostega časa, ki jih lahko občasno beremo kot pravi manifest proti delu. Primer: »Jemljite svoj prosti čas resno! To je najvažnejši del vašega življenja!«, reklama za razstavo Prosti čas, Neue Westfälische Zeitung 17. 3. 82.

¹⁰ Gl. Braverman 1977; številne industrijsko-sociološke študije enoglasno ugotavljajo tendenčno »razlastitev spretnosti, izkušnji in znanja«: »lastne iniciative, ustvarjalno mišljenje, sposobnost za odločitve, socialna odgovornost postajajo kot osrednje človeške lastnosti ne le odveče, temveč jih kot nefunkcionalne celo zatirajo. Posamezni mezdni delavec postopno izgublja ne le svojo strokovno in socialno kompetenco nad produkcijskim procesom, nad oblikovanjem svojega lastnega delnega dela, pa končno tudi svoj lastni odnos do konkretnega dela.« (Hildebrand 1980).

ugotavljanim izginjanjem poklicnosti dela (gl. k temu Crusius/Wilke 1982, posebno 174–230) tudi subjektivna plat poklica, namreč skupek dolžnosti in pravic, ki so vezane na določeno delovno funkcijo, »producentski ponos« in njegovo družbeno priznanje, izgubijo svojo podlago. Max Weber, kot je znano, v poklicnosti dela vidi predpostavko, od katere je odvisna etizacija dela in z njo tudi »duh kapitalizma«. Toda njegovo prognozo je danes bržkone moč izpodbijati: prognozo namreč, da bo »racionalni način življenja na podlagi ideje poklica« določal naše življenjske razmere, »dokler ne bo zgorel zadnji cent fosilnih goriv«. ¹¹

Nadaljni razlog, ki bi lahko sopogojeval moralno povnanjenje in subjektivno nepomembnost sfere dela, je razpadanje življenjskih okolij, ki so homogena po kategorijah dela in poklica in porajajo življenjski sistem, komplementarno sestavljen iz dela, družinske tradicije, pripadnosti organizacijam, ustanov za prosti čas, potrošnje in izobraževanja. Danes je med industrijskimi delavci moč opaziti »radikalno nazadovanje take vsidranosti v proletarski življenjski sistem«, kot pripominja Michael Schumann (1979, 157). ¹²

Poskus celostnega izoblikovanja življenjskega sistema kot subjektivno smiselne enosti iz sfere dela, bi bilo vedno bolj brezizgledno početje že zaradi časovne strukture dela in delovne biografije. Prvič zato, ker je biografska kontinuiteta izobraževanja za poklic in dela v poklicu, pa tudi kontinuiteta znotraj poklicnega življenja (ali tudi samo v poimenovanju opravljanega poklica!), danes že prej izjema kot pravilo. In drugič, ker se po vsem svetu zmanjšuje delež življenjske delovne dobe glede na trajanje življenja in posebej še, ker stopa (poleg podaljšanih faz pred vstopom v delovno razmerje in po izstopu iz delovno aktivnega življenja) vedno močnejše v ospredje vse daljši, tako rekoč vzporedno z delom potekajoči prosti čas, za katerega so odločilne izkušnje, usmeritve in potrebe, ki so drugačne od tistih, ki jih človek prinaša iz dela. ¹³ Diskontinuiteta delovne biografije in vedno manjši delež, ki v življenjskem času odpade na delovni čas, bi konec koncev lahko pripeljala do tega, da bi postalo delo zadeva »poleg drugih« in da bi se zrelativizirala njegova funkcija orientacijske točke za izgradnjo osebne in socialne identitete. ¹⁴ Čim večji je poleg tega delež izkušnje nezaposlenosti (ali strahu pred

¹¹ Weber 1973, 188. – V nasprotju s to idejo poklica so danes običajni vtisi in zapažanja o »notranji emigraciji«: »Mnogo ljudi, tudi in še posebej tisti, ki trdo delajo, se je v svojem načinu življenja, v svojem razumevanju samega sebe . . . ločilo od svojih delovnih izkušenj . . . ne da bi si zato izoblikovali identitetne oblike onkraj dela.« Volz 1982, 46 isl.

¹² V nekem raziskovalnem poročilu SOFI-ja je nek delavec to zelo pregnantno takole označil: »Tu nikogar več ne vzgojijo za pravega delavca.«

¹³ V tem smislu tudi Dahrendorf (1980, 753): »Čas odstran vedno manj obsežnega dela je prost v smislu odsotnosti struktur.«

Seveda je treba to tezo relativirati z empiričnimi ugotovitvami o vedenju v prostem času, ki izkazujejo omejevalni učinek sfere poklica in dela na sfero prostega časa. Zunanje omejitve, ki jih postavlja delo, so po eni strani – subjektivno – v telesni, živčni in socialni izčrpanosti oz. deaktivaciji delovne sile, ki jo delo povzroča, po drugi strani – objektivno – pa v okoliščini, da je dostopnost večine institucionaliziranih oblik uporabe prostega časa (npr. potovanja) v veliki meri odvisna od zaslužka, s katerim človek razpolaga. Kljub temu pa ne bomo govorili o tem, da delo »strukturira« prosti čas, temveč prej o tem, da ga »omejuje« ali »kondicionira«.

¹⁴ D. Anthony tolmači v zahodni kulturi prevladujoče povečevanje dela, »ideologijo dela« iz mehanizma disonanca – redukcija, kot normativno povečevanje dejansko normalnega. »As work has been the lot of man from time immemorial, man has vested work with something of the significance which he believes inheres in life.« Faktični substrat te kulturne norme pa se razblinja: »The traditional view now requires serious modification . . . These changes have several consequences. They threaten the continuation of the »ideology of work« in that they make it no longer necessary or useful for society to stress the dominating importance of work and the zealous adherence to its disciplines. They also mean that the coincidental unity of life space and work no longer exists: man's lives seem likely to become, in more ways than one, independent of work.« (Anthony 1980, gl. tudi isti 1977, pa tudi Jenkins in Sherman 1979).

njo)¹⁵ oziroma neprostoprovoljnega izstopa iz delovnega življenja,¹⁶ toliko bolj postaja onkraj nekega določenega praga učinek moralne stigmatizacije ali samostigmatizacije zaradi nezaposlenosti neučinkovit, kajti brezposelnosti (še posebno tiste, ki se pojavlja po posameznih vejah gospodarstva ali po regijah) skorajda ni več moč prepričljivo pripisovati osebnemu neuspehu. Spričo aktualnih gospodarskopoličnih prognoz in podatkov se na začetku 80. let nikakor ne zdi nerealistično, če računamo za doglečno prihodnost z močno padajočo sposobnostjo trga dela za sprejemanje nove delovne sile, če torej računamo s pogoji, zaradi katerih je moč pričakovati še nadaljnje upadanje povprečnega časa pridobitnega dela nasproti življenjski dobi, ali pa če pričakujemo, da se bo izoblikoval sloj prebivalstva, ki bo potisnjen na rob pridobitne sfere.¹⁷

Zaradi vseh teh okoliščin se ne zdi kaj dosti verjetno, da bodo imeli delo, storilnost in zaslužek osrednjo vlogo kot osebnost integrirajoče referenčne norme za način življenja, ali da bi jih bilo moč kot tako referenčne norme politično reklamirati ali reaktivirati. Zato se tudi zdi, da poskušajo tako »npravno-duhovno« revalvacijo sfere dela samo v zelo zaostrenih krizah – ali pa se je pač lotevajo protagonisti utopičnih alternativnih modelov, ki pa ravno ne propagirajo tradicionalnega dela za zaslužek temveč neke predstave »lastnega dela«, »nove samostojnosti« in »samopomoči.«

Večja teža bi zato lahko šla kvečjemu drugemu zgoraj naštetih mehanizmov za usmerjanje subjektivne angažiranosti za delo, namreč usmerjanju preko pozitivne spodbude dobrin, ki jih je mogoče pridobiti preko dela in/ali negativne spodbude, ki jo lahko predstavlja pomanjkanje, ki se mu je mogoče izogniti. Temu bi ustrezal moralno nevtralizirani, »instrumentalni« odnos do dela, kot ga popisuje Goldthorpe. Enako na kratko kot pri prejšnji točki bi tudi tukaj povzel nekaj socioloških znamenj za ovire, ki očitno stojijo na poti učinkovanju tudi tega mehanizma.

Prvič novejša gospodarsko-psihološke študije (gl. Scitovsky 1977 pa tudi Lane 1978; gl. tudi znani argument Hirscha 1977) potrjujejo tezo, da deluje motivacijski učinek dohodka iz zaposlitve asimetrično: njegovo individualno stopnjevanje (njegovo kolektivno pa še celo) ne prispeva nič ali vsaj ne bistveno k zviševanju merjenega blagostanja ali celokupnega zadovoljstva, njegovo zniževanje pa seveda močno zmanjšuje to zadovoljstvo. »The marginal utility of money is different for the reduction of dissatisfaction and the production of satisfaction.« (Lane 1978, 803)

¹⁵ Vse govori za to, da velja tudi za zahodno Evropo tisto, kar ugotavlja Kumar za Veliko Britanijo: »We are faced with a future in which unemployment will be normal, not aberrant, experience of the population.« (1979, 25).

¹⁶ K časovnim kontingentom, (oz. delom prebivalstva) ki niso vključeni v sfero dela za zaslužek, spadajo poleg dela v gospodinjstvu, poleg vedno večjega dnevnega, tedenskega, letnega in življenjskega prostega časa in nezaposlenosti tudi obdobja bolezni oz. nezmožnosti za delo zaradi predčasne obrabe delovne sile. Kot je znano, je v Zvezni republiki Nemčiji vsak drugi delavec in vsak tretji nameščenec predčasno izločen iz poklicnega življenja, to je še pred izpolnitvijo starosti, vsak šesti delavec in vsak deseti nameščenec pa je kronično nesposoben za delo, še preden dopolni 50 let. Na te spremembe časovne in socialne strukture »postindustrijskih« življenjskih razmer navezuje danes v raznih variantah zelo razširjeno prepričanje: »The more time people spend outside of the paid labor force, before, after and during a work career, the more they find that work is no longer a sufficient focus for organizing their lives.« (Tako Block/Hirschhorn 1979, 374).

¹⁷ Tu nikakor nimam namena bagatelizirati točke, ki nakazujejo, da moralno izsrediščenje dela pušča za seboj deficit glede smisla, ki ga ljudje kot takega tudi občutijo, deficit, ki ga je mogoče razbrati iz dezorganizacijskih fenomenov življenjskega sveta, ki jih s seboj prinaša izkušnja nezaposlenosti. Tudi na to izkušnjo (ali njeno anticipiranje) reagira vehementno zanimanje posebno mladostnikov za »smiselno« delo, ki dopušča samoudejanjenje in samoukualizacijo, kot jih recimo za ZDA opisuje B. Berger. To zanimanje se tam seveda usmerja predvsem v službe, ki jih organizira država, s tem pa se, po besedah avtorice, izkaže kot nerealistično in »nasprotno strukturi«. Avtorica ugotavlja probleme neke »contradiction between occupational aspirations and the existing job market.« Gl. Berger 1974, 61.

Ali če to povemo drugače: vsaj na relativno visoki ravni dohodka se pojavlja motivacijski učinek sprememb dohodka samo v negativni smeri, kot kaznovalni učinek. »Commodities, and the income to purchase them, are only weakly related to things the make people happy: autonom, self-esteem, family falicity, tension-free leisure, friendships« (Istotam, 815) in »satisfaction with non-working activities contributes more than any other factor to life satisfaction« (istotam, 817). S tem bi nedvomno zgubile vsako podlago špekulacije o pozitivnih motivacijskih učinkih dodatnega zaslužka – vsaj za raven dohodka, kot je dosežena v zahodni Evropi in pri tamkajšnji nasičenosti z potrošnimi dobrinami.

Če torej ne moremo v pozitivnih in negativnih spremembah dohodka, vzeti za sebe, videti kake večje vzpodbude za količino in kakovost ponudbe dela in za ravnanje pri delu, potem to velja še v dosti večji meri, če postavimo dohodek nasproti subjektivno izkušeni »ceni« dela, »trpljenje zaradi dela«, in če ti dve veličini med seboj saldiramo. Cela vrsta industrijsko socioloških ugotovitev govori v prid trditvi, da gre tu za zapirajoče se škarje cene, ki postaja po občutku ljudi vedno višja, in koristi dela, ki je po mnenju ljudi vedno manjša, ter posledicami njegovih posledic za dohodek. Po eni strani je v sedemdesetih letih postala odločno večja občutljivost delavcev za telesne in umske obremenitve dela in za z njimi povezana zdravstvena in kvalifikacijska tveganja, sploh za negativne kakovostne značilnosti dela; ta občutljivost je stopila na mesto okrepljene družbenopolitične aktivnosti na področju oblikovanja delovnih pogojev, sporadično pa se je (zunaj sindikatov) celo pojavilo vprašanje, ali se ne bi bilo morda bolje odpovedati boju za boljše delovne pogoje, zaradi njegove brezizglednosti, v korist »boja proti delu« v njegovi industrijsko veleobratni obliki; ta občutljivost pa je doživela tako rekoč svoje diplomatsko priznanje predvsem (in po mojem mnenju povsem upravičeno) v obliki državnih programov za humanizacijo dela. Temu se pridružuje naraščajoča občutljivost za *družbene*, predvsem ekološke stroške produkcije, ki ne nastajajo na posameznem delovnem mestu, pa tudi ne v posameznem podjetju. Ne bi se sedaj ukvarjali z vprašanjem, ali je tak razvoj mogoče prej razložiti z vedno večjimi kršitvami *konstantnih* zahtev glede kakovosti dela ali z *naraščanjem* takih zahtev (»need defense« nasproti »rising demands«), – vsekakor lahko take zahteve glede dela v veliki meri veljajo kot neizpolnjene. Če bi, in to nakazujejo našeta znamenja, pri velikih delih delovnega prebivalstva sovpadala naraščajoča občutljivost z negativno koristjo dela za zaslužek s padajočo ocenjevano koristjo donosa takega dela, potem bi lahko z veliko verjetnostjo pričakovali, to je pač mogoče reči, da bo delo za zaslužek še naprej izgubljalo subjektivno pomembnost oziroma da bo padala pripravljenost sprejemati fizične, psihične in institucionalne pogoje, v katerih to delo poteka. Kot znamenje za to bi lahko pojmovali recimo dejstvo, da danes, ko tradicionalna sindikalna zahteva po dajanju učinkovite »pravice do dela« že zveni izrazito utopično, to zahtevo kritizirajo, češ da *ne gre dovolj daleč* in jo revidirajo v smeri zahteve po »pravici do koristnega in smiselnega dela«. Še en dokaz bi bila v drugi polovici sedemdesetih let začeta sindikalna diskusija o »kakovosti« rasti, torej taki, ki bi tako na strani delovnega angažmaja kot tudi pri rezultatih dela izrazito problematizirala kriterije uporabne vrednosti.¹⁸

Seveda preostaja vidik *izgube* dohodka in njene funkcije, da bi utegnili disciplinirati delovno zadržanje. Toda glede tega so novoliberalni gospodarski

¹⁸ Glej k temu moja lastna spekulativna in eksperimentalna razmišljanja v Offe, 1981.

teoretiki navajali skeptične in po mojem mnenju prepričljive argumente. Konec koncev ne pomenijo nič drugega, kot da tisti celici izplačilne matrice delovne družbe, kjer je mesto načela (ki sta ga deklarirala tako apostol Pavel kot Josif Stalin): »Kdo ne dela, naj ne je«, v liberalnih državah blaginje ne ustreza nikakršna zelo močna institucionalna realnost. To pomeni: v tisti meri, v kateri institucije države blaginje in subjektivnih javnih zakonitih pravic, ki jih ta država sankcionira, razen tega pa še institucije velikih podjetij in tarifne avtonomije kolektivizirajo individualni regulacijski krog dela in donosa, povsem neizogibno nastaja klasični problem kolektivnih dobrin, namreč problem razklopitve dejanj in njihovih posledic na ravni posameznega akterja. Če to zaostriamo na kritiko države blaginje: individualno neupoštevanje prisile k delu, ki naj bi jo »pravzaprav« izvrševal trg, ostaja v širokih mejah nesankcionirano, obratno pa se tudi individualni napor »ne izplačajo več« zaradi davčnih in paradavnih obremenitev, ki lahko zdesetkajo njihove sadove. Celo nasprotno: celo racionalno postaja (za delojemalce), če kot »svobodni jezdec« države blaginje zase terjajo več storitev, kot pa jih je bilo individualno vnešenih v kolektive sisteme,¹⁹ oziroma (in tej konsekvenci velja kritična pozornost novoklasične ekonomije in publicistike, ki se pri njej napaja, praviloma v veliko manjši meri) da človek kot *investitor* čaka tako dolgo, da mu bo paket gospodarskopoličnih subvencij in ugodnosti zreduciral tveganje na ničlo. Vsekakor je kot posledico takega državno-blaginjskega aranžmaja, ki kolektivistično krši osnove menjalne racionalnosti – prej ali slej pričakovati nastanek krize, katere logika bo v tem, da *pogojev* obstoja ekonomskega sistema ne bo več mogoče učinkovito, zanesljivo in pravočasno transformirati v *impulze za delovanje* individualnih akterjev. Adekvatne individualne reakcije na sistemske krizne procese bi (vsaj *znotraj* okvira aranžmajev države blaginje in konkurenčne demokracije, ki jih le težka pojmujejo kot reverzibilne) lahko pričakovali le tedaj, ča bi mogli računati z doseženi stopnji kolektivizacije ustrezno moralno infrastrukturo učinkovitih solidarnostnih norm in delovno-etičnih dolžnosti. Take norme bi učinkovito postavile na sramotilni steber socialnopolitično »sopotništvo« pa tudi strateške premike ali prestavitve investicij. Kar se tiče prvega od teh dveh aspektov, to se pravi »ponovne moralizacije« odnosa do dela, imamo iz že poprej navedenega razloga in še nekega drugega kaj malo osnove za upanje, ker je recipročni socialno vezani občutek za dolžnost tudi pri *investitorjih* v trenutnem položaju povsem izven okvira kolikor toliko realističnih političnih predstav o redu. Toda *enako* nerealistično se po drugi plati zdi uresničenje rešitve ponovne individualizacije menjalnih odnosov na trgih dela in kapitala, ki jo teoretsko predvidevajo novoliberalni kritiki blaginjskodržavne kolektivizacije (in nerealistično se včasih zdi celo njim samim),²⁰ t.j. zmanjševanje socialnodržavnega »kolektivnega skrbstva« in pozitivne gospodarsko politične odgovornosti države za konjunkturo. Kajti taka radikalna kura, ki bi se povsem resno poslužila sredstev »lastne odgovornosti« in »regulacijskih mehanizmov trga« bi na težko predvidljiv

¹⁹ Gl. k temu Jöhr 1976, kot poskus empirične kritike te teze pa tudi Windolf 1982, posebno 369 ist. Izčrpejše h kritiki državne blaginje Offe 1984.

²⁰ Glej poročilo FAZ (2. 2. 83) o predavanju predsednika inštituta za svetovno gospodarstvo, Kiel, profesorja Herberta Gierscha: »Na daljši rok, je menil Giersch, lahko produktivnost in zaposlenost naraščata samo, če bodo med drugim izpolnjene sledeče zahteve: znižane davčne stopnje za vse, kar nastaja iz dodatne storilnosti; postopno odpravljanje vseh subvencij; . . . prehod k prostemu stanovanjskemu gospodarstvu; odkrita konkurenca za komunalna podjetja. Toda Giersch dvomi, ali je te zahteve mogoče politično uveljaviti.« (podčrtal C. Offe). In seveda potem preostane samo še ena možnost za pot iz te konstelacije, v neprikritih miselnih igrinah z ustavnopolitičnimi dejanji obupa: »Človek bi si zaželel, da bi bil pravilna politične igre drugačna«. Tako H. Giersch. »Zvezano tržno gospodarstvo« FAZ 19. 2. 83, 13.

in morda celo dramatičen način ogrozila relativni socialni mir, ki ga je bilo zgodovinsko mogoče pridobiti le z državno garancijo kolektivnih sistemov varnosti in delitve. V tej problemski konstelaciji se torej ne gre kaj dosti zanašati na individualni in neposredno disciplinirajoči učinek ekonomske stiske kot integracijskega sredstva delovne družbe. Ta ugotovitev pa se na presenetljiv način ujema z novjšimi marksističnimi ugotovitvami, ki govorijo o tem, da – med drugim zaradi vedno večjega »heterogenega« značaja družbenega dela (gl. zgoraj) – izgublja učinkovitost mehanizem rezervne armade, ki ga je marksistična tradicija vedno predpostavljala (gl. pomembni prispevek Bowles, Gintis 1982 in tudi J. Berger 1981).

Tudi in še posebej od izkušnje množične brezposelnosti ni pričakovati, da bo okrepila splošno orientacijo v zaslužek oziroma povzročila zniževanje mezdnih in kakovostnih zahtev pri delu. To bi utegnilo veljati posebno v primerih, ko je brezposelnost posebej osredotočena na določene mestne predele, mesta, regije, gospodarske veje, starostne skupine ali etnične skupine. Namesto da bi tak položaj dajal vzpodbude za individualne motive za zaslužek, danes pri prizadetih prej povzročajo fanatičen umik ali pa kolektivne samointerpretacije, ki dolžijo za nastanek takih na rob potisjenih in negativno privilegiranih »preskrbnih razredov« državnogospodarsko, delovnotržno in socialno politiko. Očitno vedno večji pomen »askriptivnih« ovir za dostop do trga dela nasploh oziroma do ugodnejših delnih trgov dela že po definiciji preprečuje, da bi človek take ovire lahko premagal z individualno prilagoditvijo; pa še celo tam, kjer take prilagoditve niso že logično izključene, je pripravljenost zanje empirično porazdeljena zelo paradokсно: v nesorazmerno velikem številu si naložijo bremena prešolanja in preselitve tiste skupine delojemalcev, ki jih njihov položaj na delovnem trgu še najmanj sili k temu, medtem ko so – iz sociološko povsem razumljivih razlogov – glede prebivališča in kvalifikacije najbolj »usidrani« tisti, ki jih najbolj ogrožajo zaposlitvene krize. Taki paradoksi usmerjanja trga dela, pa tudi angleški, italjanski in severnoameriški primeri vsiljujejo prognozo, da se bodo v žariščih strukturirane nezaposlenosti izoblikovale subkulture »neformalne« ali »sive ekonomije«, ki je zelo blizu bedi, ljudje, ki bodo vanjo vključeni, pa bodo za vrednote in zakonska pravila »delovne družbe« kazali vsaj pasivno averzijo in kaj lahko se bo utrdila nekakšna subproletarska »kultura nezaposlenosti«, nek »nerazred nedelavcev« (Gorz).

Esser in Fach sta pred časom za Zvezno republiko Nemčijo zbrala podatke, ki nakazujejo možnost, da je ta dežela na poti v »razcepljeno« družbo s produktivnim jedrom in samo zasilno preskrbljenim vedno širšim obrobjem (gl. Esser in dr. 1979). Podobno razlikuje Gerhard Brandt med »enostavno« polarizacijo znotraj prebivalstva, ki se preživlja z zaslužkom in ki jo je mogoče opisati s tradicionalnimi delovno-sociološkimi kategorijami kvalifikacije, dispozicijskih možnosti itd., in naznanjajočo se »razširjeno« polarizacijo med osrednjimi področji delovne družbe »in manj kvalificiranimi trajno nezaposlenimi in zaposlenimi, katerih delovna mesta so nenehno ogrožena«. ²¹

Če jih seštejemo, dajejo te tu samo na kratko povzete sociološke ugotovitve in razmišljanja obilico povoda za to, da damo pozitiven odgovor na vprašanje »krizi delovne družbe« prav glede na subjektivno relevantnost in na pomen delovne

²¹ Brandt 1980, še ostreje Deutschmann 1981: »Ne (v .realni subsumpciji« utemeljeni) delovni konflikt, temveč nasprotno pomanjkanje dela nasploh, nemožnost utemeljevanja socialne varnosti na delu se bo izkazala kot prevladujoči socialni problem bodočnosti.«

sфере. Industrijsko visoko razvita kapitalistična industrijska družba, vpeta v enako visoko razvito državo blaginje, očitno nagiba k temu, da moralno, kvalifikacijsko in ekonomsko izriva vedno večje dele delazmožnosti od udeležbe pri sferi zaslužka; nima pa na razpolago kulturnih resursov ali ekonomskih prisil, ki bi bili potrebni za to, da bi kljub temu stabilizirala subjektivno središčnost usmeritve v delo, storilnost, zaslužek bodisi s pomočjo kulturnih norm bodisi preko neme prisile tržnih procesov. Delo je bilo izrinjeno iz svojega statusa osrednjega in samo ob sebi umevnega življenjskega dejstva ne le objektivno, temveč je tudi subjektivno – v skladu s tem objektivnim razvojem, toda v nasprotju z oficialnimi vrednotami in legitimacijskimi vzorci družbe – izgubilo ta status v zakladnici motivov delavcev.

IV

Moje tretje in zadnje vprašanje je komplementarno z že poprej obravnavanih dvomih, ali lahko danes še vidimo zadostno in primerno osnovo za oblikovanje socioloških pojmov in teorije v »na delo osredotočenem« družbenem modelu, ki je, kot je znano, kljub vsem razlikam skupna osnova pojmov kot sta »kapitalizem« in »industrijska družba«. Če drži, da oblikam družbene dejavnosti, ki jih konvencionalno označujemo kot »delo«, danes ni skupen niti kak temeljni pojem racionalnosti niti jim niso skupne kake sovpadajoče empirične značilnosti in če je delo postalo objektivno brezlično ne le v tem oziru, temveč je tudi subjektivno postalo obrobna stvar, kako – tako se glasi vprašanje – je treba zastaviti sociološke strukturne koncepte in konfliktno sheme, da bi bili primerni za opis družbe, ki v kontekstu teh ugotovitev ni več »delovna družba«? Če ne bi bilo več mogoče rekonstruirati družbene zavesti kot razredne zavesti, če se kognitivna kultura ne bi več pretežno nanašala na razvijanje produktivnih sil, če se politični sistem ne bi več v prvi vrsti ukvarjal z zagotavljanjem produkcijskih razmerij in obvladovanjem konfliktov v delitvi, in če v središču percepcije problemov, ki jo družba ustvarja sama o sebi, ne bodo več taka vprašanja, na katera je moč odgovoriti v kategorijah primanjkanja in zaslužka, potem se bo očitno pojavila potreba po pojmovnem koordinatnem sistemu, s pomočjo katerega bi bilo moč kartografirati ta ne povsem določena področja socialne realitete. To vprašanje na sociološki ravni ustreza vprašanju, ki ga danes v svoji socialni etiki diskutirata obe veliki krščanski veri, vprašanju po moderni razlagi biblične zapovedi o sabbatu, torej po strukturah, ravnanskih poljih in nanašanjih, ki so onkraj sfere dela.

Predlog teorije, zasidran in izdelan v zgodovini sociološke teorije, ki izpolnjuje to zahtevo, je Habermasova »Teorija komunikativnega ravnanja«. Habermas vztraja pri kontroverznem odvrčanju od razredno-teoretskih paradigem in konstruira strukturo in dinamiko sodobnih družb ne kot antagonizem, zakoreninjen v produkcijski sferi sami, temveč kot kolizijo med »subsistemi smotrno-racionalnega ravnanja«, oprtimi na denar in oblast po eni strani, in »življenjskim svetom«, ki se je od njih »samovoljno« odtrgal, po drugi strani (gl. h kritiki Berger 1982). Habermasova kritika »epistemološke prevlade dela« v marksizmu, ki jo je dosledno izdelal v zadnjih dvajsetih letih. (tako Giddens 1982, 152) kljub vsem kontroverzam in nejasnostim, ki jih nedvomno pušča za seboj, korespondira s širokim »anti-produktivističnim tokom« ravno v sociološki teoriji in raziskovanju, ki se orientirata po Marxu. Da tovarna ni središče odnosov gospostva in prizorišče najvažnejših socialnih konfliktov; da je na mesto »metasocialnih«, recimo ekonomskih parametrov družbenega razvoja stopilo »samoprogramiranje družbe«; da

je – vsaj za zahodne družbe – nesmiselno predpostavljati kontinuiteto razvoja produkcijskih sil in emancipacije, – to so domneve in uvidi, ki so se na sledi recepcije predvsem francoskih teoretikov, kot so Foucault, Touraine in Gorz, tudi pri nas uveljavili v tako veliki meri, da ostanki marksistične »ortodoksije« proti njim skorajda nimajo več nobene upoštevanja vredne družboslovne možnosti. Zelo značilen za tu se pojavljajočo potrebo po pojmovnih novostih je strmi vzpon kategorije »načina življenja« (namesto ortodoksnega »produkcijskega načina) oz. »vsakdana« (gl. Kuczinsky 1980 isl.) v »marksistično-leninistični« sociologiji, ki jo gojijo naši kolegi iz NDR.

To predelovanje temeljnih domnev in pojmovnih aparatov, ki mu lahko sledimo v številnih taborih in šolah, pa je po svoji strani nespregledljivo povezano z novimi tipi socialnih in političnih konfliktov, ki vedno bolj prevladujejo, kar je Raschke označil kot prehod od ene politične paradigme – »delitve« k drugi – »načinu življenja« (Raschke 1980). Analogno spremembo dominantnih družbeno-političnih konfliktnih snovi je družboslovno raziskovanje označilo s pojmovno dvojico »materialistične« in »post-materialistične« vrednote, četudi jih zagotovo ni zadovoljivo pojasnilo. Očitno pa obstaja nek širok družboslovni konsenz (pa tudi zmedenost) glede dejstva, da v mnogih zahodnih družbah prevladujejo socialne in politične konfliktne teme (kot mir in razorožitev, varstvo naravnih osnov življenja, definicija in institucionalizacija spolnih vlog, človečanskih in državljskih pravic), konfliktne teme, ki imajo skupno vsaj negativno značilnost, da jih ni mogoče – ali pa vsaj samo po vedno bolj neverjetnih miselnih ovinkih – interpretirati kot derivate konfliktov, ki imajo izhodišče v produkcijski sferi in katerih predmet je kontrola danih produkcijskih procesov ali delitev njihovih rezultatov. Nasprotno gre očitno za konflikte, ki jih prinašajo v produkcijsko sfero takorekoč od zunaj in ki tam zelo pogosto naletijo na enodušen, torej razrednopolitično in interesnopolitično nikakor ne dihotomen odpor dela in kapitala. Presenetljive in neljube strukture takih konfliktnih situacij danes družboslovci poskušajo označevati s pojmovnimi dihotomijami kot: materialističen in postmaterialističen, produkcijski način in način življenja, smotno-racionalno in komunikativno ravnanje, produkcija in gospodinjstvo, industrijska in postindustrijska družba itd.²²

Toda če se ne motim, ima raba takih dihotomij dve hudi napaki; oblikovanje teorije in raziskovanje v družboslovju bosta predvidoma za dogleden čas (kar si moramo vsekakor želeli) zaposlena s prevladovanjem teh dveh pomanjkljivosti. Prvič obstoji očitna asimetrija v stopnji pojmovne strukturiranosti na obeh straneh teh pojmovnih parov: medtem ko na strani dela in produkcije vsekakor vemo, s katerimi strukturami, akterji in racionalnostnimi načeli moramo računati in s katerimi kategorijami moramo zato delati, je to na nasprotni strani, pri »načinu življenja«, manj jasno. Morda si lahko iz te zadrege pojasnimo nagnjenje (ki ga lahko tu opazimo v družboslovni literaturi) k »posojilom« iz historiografije, literature, žurnalizma, politike ali filozofije. Drugo pomanjkljivost takih binarnih

²² V drugi polovici sedemdesetih let so povsod in pogosto zelo nenadno izvedli politično-strateško preorientacijo, v katero je objektivna diferenciacija in subjektivno razsredičenje dela pač prisilila politično levico. Tudi k tej točki, tako kot povsod v tem prispevku, samo nekaj ilustrativnih citatov kot dokazilo: »Workerist forms of socialist ideology are unable to articulate many significant issues of oppular concern and, partly for that reason, have a sectional appearance and effect.« (Hindess 1981, 42). »The anti-nuclear struggles and reactions mark a considerable change in the political field. It is the first time that the problems of work and production have ceased to hold the central position in political life.« (Touraine 1981) »Certainly the anti-capitalist impulses do not disappear, but they come increasingly from other variables (the condition of youth, sexual roles, territorial arrangements, position in the labour market) rather than from the condition of wage workers as such.« (Melucci 1981; gl. tudi Lipset, 1981).

pojmovnih shem pa vidim v tem, da imajo z redkimi izjemami – Habermasa in delno Bella – samo status poljubne klasifikacije in niso integrirane v dinamično teorijo socialnih sprememb. Taka teorija bi si morala prizadevati, da bi razložila, zaradi katerih razlogov sfera dela očitno izgublja svojo kapaciteto za strukturiranje in organiziranje družbe, zakaj kot posledico »implozije« svoje socialne determinativnosti sprošča nova področja delovanja z novimi akterji in racionalnostmi.